

Шевченко Н.В.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ФОРМУВАННЯ НОТАРІАЛЬНИХ АРХІВІВ ТА ОBOB'ЯЗКИ СТАРШИХ НОТАРІУСІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Значний інтерес до інституту нотаріату зріс у другій половині ХІХ століття після прийняття «Положення про нотаріальну частину» 14 квітня 1866 року. Серед важливих та дискусійних постало питання про те, хто може здійснювати нотаріальні функції, в який термін та якою має бути документація. В історії розвитку нотаріату Російської імперії питання нотаріального діловодства, збору, збереження документації були завжди актуальними і дискусійними.

Метою статті є аналіз особливостей формування нотаріальних архівів на Півдні України в другій половині ХІХ на початку ХХ століття та визначення ролі старших нотаріусів в здійсненні нотаріальних функцій і правильності ведення діловодної документації та її збереженні.

Питання формування нотаріальних архівів було одним із першочергових та логічних, адже велика кількість наявних кріпосних актів і документів про вчинення майнових угод з нерухомістю мала б десь зберігатися. З часом було встановлено, що нотаріальним архівом повинні завідувати старші нотаріуси. І такі архіви мали засновуватися при кожному окружному суді для зберігання кріпосних, заборонних та дозвільних книг, а також книг, реєстрів, актів, документів, печаток нотаріусів та їх заступників.

Запровадження посади старшого нотаріуса вимагало визначення його правового статусу. Старшими нотаріусами призначалися лише особи, які мали вищу юридичну освіту. Вони були на особливому положенні в суспільстві, отримували грошове утримання і звільнялися від внесення застави. Разом з представником окружного суду і прокурором брали участь у прийманні іспитів у кандидатів в нотаріуси. Також кожен старший нотаріус мав свою печатку.

Діяльність нотаріальних архівів та роль старших нотаріусів була однією із найбільш чітко прописаних. Нотаріальні архіви стали особливими відділеннями окружного суду, а посада старшого нотаріуса – організаційною одиницею. Штати нотаріальних архівів на Півдні України були приведені у відповідність згідно з визначеним розкладом Положення про нотаріальну частину 1866 р. Положення чітко визначало питання організації, збереження і архівування нотаріальної документації, встановлювало права, обов'язки, відповідальність осіб за формування і ведення архіву. Обов'язкова участь старших нотаріусів у вчиненні кріпосних актів, пов'язаних з переходом прав власності на нерухоме майно, робило їх важливою ланкою механізму цивільного обігу і реєстрації угод, а також розвитку інституту нотаріату загалом.

Ключові слова: нотаріат, старший нотаріус, нотаріальні архіви, положення, нотаріальні установи.

Постановка проблеми. Питання здійснення нотаріальної діяльності та функціонування осіб, які виконують нотаріальні функції, є надзвичайно актуальним та важливим. Інтерес викликає і те, які вимоги повинні бути до осіб, що здійснювали таку діяльність, та хто відповідав за збереження нотаріальної документації. В історії розвитку нотаріату Російської імперії питання нотаріального діловодства, збору, збереження документації були завжди актуальними і дискусійними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій
 Попри те, що дана проблематика недостатньо

досліджена науковцями, особливо істориками, значний інтерес викликають праці Д. Абоїмова, Я. Гурлянда, В. Заломова, Л. Мхітаряна, О. Неліна, І. Рукавіцина, О. Степанова та М. Усинського

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей формування нотаріальних архівів на Півдні України в другій половині ХІХ на початку ХХ століття та визначення ролі старших нотаріусів у здійсненні нотаріальних функцій і правильності ведення діловодної документації та її збереженні.

Виклад основного матеріалу. У процесі розробки Положення про нотаріальну частину 1866 р.

перед урядом було поставлене логічне питання про передачу та збереження наявних кріпосних актів і документів про вчинення майнових угод з нерухомістю. Спочатку передбачалося, за прикладом Австрії, заснувати при кожному окружному суді нотаріальний архів, яким би завідував особливий начальник. Ця пропозиція одногосно була схвалена в 1864 р. під час обговорення проекту Положення 1863 р.

Однак згодом почали висуватися заперечення, в яких говорилося: по-перше, влаштовані за таким зразком нотаріальні архіви з їх начальниками будуть повністю залежати від судових місць; по-друге, цей порядок буде незручним для приватних осіб і нотаріусів, яким потрібно буде за отриманням витягів з актів або за довідками відправлятися до окружного суду. Для усунення цих незручностей було запропоновано замість установи нотаріальних архівів надати дозвіл молодшим нотаріусам зберігати у себе всі нотаріальні книги і реєстри, а старшим нотаріусам в губернських і повітових містах передати кріпосні, заборонні і дозвільні книги.

Під час оцінки організації нотаріальних архівів треба мати на увазі, що вони замислювалися не просто як сховища відповідних матеріалів, а як окрема установа, яка тільки «технічно» перебуває при судах. Кріпосна частина цивільних палат і повітових судів до цього часу становила державне сховище документів, що забезпечувало недоторканність права на володіння майном. Тому передача їх у повне розпорядження і власність нотаріусів, як пропонувалося, суперечила інтересам держави і суспільства [8, с. 83–85].

Не було єдності думок і з питання про те, при яких саме судових місцях повинні бути засновані нотаріальні архіви. Щодо цього висувалися пропозиції створювати архіви тільки при окружних судах або при мирових з'їздах, або відкрити їх при мирових з'їздах у кожному повіті. Другу пропозицію включили в проект Положення 1866 р., але під час остаточного його обговорення прийнято за основу першу пропозицію.

Формування нотаріальних архівів у кожному повіті загалом визнавалося позитивним і перспективним розвитком нотаріальної частини, але передчасним. На думку більшості чиновників, могли виникнути труднощі у забезпеченні в терміни, встановлені для реалізації судової реформи (чотири роки), зазначених архівів старшими нотаріусами, здатними для заняття цієї посади. За підрахунками, до цього часу в Російській імперії потрібно було 460 старших нотаріусів. Але

утримання нотаріальних архівів і такої кількості старших нотаріусів було визнано обтяжливим для російської скарбниці. До того ж це не було викликано практичними потребами, тобто населенням повітів і невеликою кількістю актів, що уклалися щорічно як у судових місцях, так і у нотаріусів. За підрахунками чиновників, для цієї справи потрібно було «знайти» в бюджеті країни понад 820 тис. руб. Таким чином, було вирішено, що створення нотаріальних архівів у кожному повіті не є виправданим [8, с. 85–86].

Викладені аргументи у своїй сукупності призвели до того, що ст. 42 Положення в остаточній редакції стала виглядати таким чином: «Нотаріальний архів під завідуванням старшого нотаріуса засновується при кожному окружному суді для зберігання кріпосних, заборонних та дозвільних книг, а також книг, реєстрів, актів, документів, печаток нотаріусів та їх заступників» [1, с. 24; 34, с. 30–31].

Нотаріальні архіви перебували у веденні окружних судів, тобто за їх цілісність і охорону відповідали посадові особи окружного суду, тоді як за оперативну роботу архіву відповідав старший нотаріус (ст.ст. 1, 42) [1, с. 3, 24]. Утримання архіву, у тому числі фінансування, забезпечувалося державою згідно із затвердженим штатом. Його функціонування передбачало витрати на канцелярські принади, утримання писарів, сторожів та інших службовців, які розподіляв міністр юстиції. Держава, наділяючи нотаріат рисами самостійного правового інституту, зберігала за собою повний контроль за веденням і діяльністю нотаріального архіву, його фінансуванням, оскільки саме він зберігав інформацію, важливу для суспільства і держави [35, с. 79].

На території 9 українських губерній, що входили до складу Російської імперії, було передбачено 19 посад старших нотаріусів, із них – шість на Півдні України. Усього в 1914 р. на території Російської імперії працювало 87 старших нотаріусів [34, с. 35].

Запровадження посади старшого нотаріуса вимагало визначення його правового статусу. У проектах Положення 1863 і 1866 рр. він закріплювався по-різному. У ст. 38 проекту 1863 р. говорилося: «Начальники архівів перебувають на державній службі, отримують платню за штатом і, стосовно службових прав, переваг і порядку підпорядкування, дорівнюють членам окружного суду». У проекті 1866 р. ця стаття була викладена інакше: «Старші нотаріуси перебувають на державній службі і по відношенню до платні і

службових прав і переваг дорівнюють секретарям судових палат». У цьому випадку автори проекту відносили нотаріальні архіви до мирових з'їздів. За основу був узятий проєкт 1863 р., і в результаті ст. 43 Положення сформульована таким чином: «Старший нотаріус, перебуваючи на державній службі, дорівнюється відносно утримання, службових прав і переваг, також в порядку визначення та звільнення, до членів окружних судів» [1, с. 24; 8, с. 88].

Старшими нотаріусами призначалися лише особи, які мали вищу юридичну освіту. Вони були на особливому положенні в суспільстві, отримували грошове утримання і звільнялися від внесення застави. Разом з представником окружного суду і прокурором брали участь у прийманні іспитів у кандидатів в нотаріуси [25, с. 70–71].

Згідно з Положенням, старший нотаріус мав свою печатку (із зображенням губерньського герба і з написом навколо: «Такого-то (за назвою міста, в якому архів організований) нотаріального архіву»). Зразок печатки і примірник підпису старшого нотаріуса направлялися у всі нотаріальні архіви Російської імперії, а також у Санкт-Петербурзьку сенатську друкарню [34, с. 32; 8, с. 89].

Нотаріальні архіви на Півдні України утворювалися як структурні підрозділи окружних судів і утримувалися при їх канцеляріях. Відомим є ім'я першого старшого нотаріуса, призначеного в Катеринославський окружний суд у 1875 р., яким був колезький радник М. Мардарьєв [30, с. 18]. Про посади інших старших нотаріусів у регіоні документи нам дають відомості з кінця ХІХ ст. Зокрема, посади старших нотаріусів займали такі особи:

– Одеський окружний суд: М. Сурво (1892) [181, арк. 5], колезький асесор П. Тюнеєв (1894–1896) [5, с. 133], колезький секретар М. Мерзляков (1897–1898) [6, с. 119], колезький секретар А. Разградський (1902–1904) [7, с. 191], статський радник О. Волинський (1905–1913) [29, с. 118], колезький асесор К. Гинкул (1914) [33, с. 241];

– Херсонський окружний суд: статський радник Д. Овденко (1911–1912) [29, с. 20; 31, с. 17], колезький радник О. Моторнов (1913–1914) [32, с. 40];

– Єлисаветградський окружний суд: надвірний радник С. Гадило-Гадлевський (1911) [31, с. 166], надвірний радник Ф. Парневський (1912–1914) [29, с. 165; 32, с. 361–362; 33, с. 331–332];

– Катеринославський окружний суд: титулярний радник О. Єгоров (1889–1895), статський радник Ю. Соколовський (1899–1900)

[23, с. 32], титулярний радник Е. Лензик (1901) [22, с. 31], статський радник О. Чумаков (1910–1914) [2, с. 134; 3, с. 19], титулярний радник П. Федоров (1915–1917) [24, с. 191];

– Сімферопольський окружний суд: колезький асесор Д. Березанський (1913–1914) [4, с. 22].

Проаналізувавши матеріали, можна констатувати, що всі старші нотаріуси Півдня України та їх помічники мали цивільні чини переважно з ІХ до V класу. Ця посада давала добрий старт до підвищення чину, іноді за два-три роки старший нотаріус міг піднятися на дві-три сходинки вище.

Іноді для того, щоб зайняти посаду старшого нотаріуса, потрібно було декілька років пропрацювати його помічником. Зокрема, титулярний радник О. Волинський з 1902 до 1904 рр. працював помічником старшого нотаріуса Одеського окружного суду А. Разградського [7, с. 191]. А в 1905 р. зайняв посаду старшого нотаріуса, на якій пропрацював до кінця 1913 р., поступово підвищивши свій цивільний чин з ІХ до V класу статського радника [29, с. 118].

Згідно з документами останні посади старших нотаріусів на Півдні України були зайняті в 1914–1915 рр. Це пояснювалось спробами уряду скасувати нотаріальні архіви і передати права на зберігання документів у Вотчинну установу. Але цього царським урядом так зроблено і не було.

Старші нотаріуси контролювали діяльність нотаріусів визначеного окружного суду, були наділені правом затверджувати кріпосні акти, пов'язані з відчуженням майна, а також видавали витяги з актових книг і копії з нотаріальних актів, вчинених нотаріусами округу і тих, які поступили в нотаріальний архів при окружному суді [25, с. 71]. Ст. 158 Положення установила наступний відкритий перелік кріпосних актів, який належав затвердженню старшими нотаріусами: купчі, дарчі, угоди з розподілу майна, інші угоди та акти про нерухоме майно, які здійснювалися кріпосним порядком. Вони відповідали за збереження кріпосних і заборонних книг, реєстрів, актів, документів зі зразками печаток і особових підписів усіх нотаріусів підвідомчого округу, а також за правильність заповнення молодшими нотаріусами діловодних книг і своєчасну їх передачу в нотаріальний архів (ст.ст. 35, 46, 154) [1, с. 62–63; 27, с. 33; 25, с. 79–80].

На початку кожного року старший нотаріус на замовлення молодших нотаріусів видавав їм по 6 книг, які вони заповнювали по ходу своєї діяльності. Це були такі книги: 1) актова книга для актів на нерухоме майно; 2) актова

книга для актів, що не належать до нерухомого майна; 3) реєстр; 4) журнал вхідної документації; 5) журнал вихідної документації; 6) алфавітний покажчик до реєстру. Часто нотаріусам не вистачало на рік цих книг і вони замовляли додаткові. Наприклад, миколаївський нотаріус С. Кузнецов у 1896 р. замовив чотири частини актової книги на нерухоме майно і дві книги реєстру. Книги для актів на нерухоме майно користувалися попитом найбільше. Кожна така книга нараховувала по 200 аркушів, які нотаріус в алфавітному порядку заповнював з обох сторін аркуша. Книги друкувалися на замовлення в друкарнях окружних судів [15, арк. 1–2]. Усі молодші нотаріуси зобов'язані були щорічно надсилати свої книги до архіву для перевірки і засвідчення старшим нотаріусом. Описи справ і книг нотаріусів подавалися у двох примірниках, один з яких залишався в нотаріальному архіві [28, с. 7].

До обов'язків старшого нотаріуса входило ведення «заборонних» і «дозвільних» книг з інформацією про маєтки, що знаходилися в судовому окрузі. Крім них, нотаріус вів такі книги: реєстри виданих копій та виписок із актових і кріпосних книг, копій актів, що зберігалися в архіві; кріпосні книги, які включали в себе затверджені старшим нотаріусом акти про перехід прав на нерухоме майно; реєстри кріпосних справ; книги стягнених мит; журнал усіх здійснюваних у старшого нотаріуса справ. Усі аркуші реєстрів прошивалися, шнур скріплювався сургучною печаткою і підписом члена суду [34, с. 32].

У реєстрах кріпосних справ вказувались підстави права власності, склад майна, ім'я власника, обмеження права власності та його зняття. До реєстру додавалися три алфавітні покажчики: нерухомого майна; власників майна; осіб з обмеженням права власності. Так, у нотаріальному архіві Херсонського окружного суду зберігалися реєстри кріпосних справ міст Херсона, Миколаєва і Олешки. За цими реєстрами підраховано, що старшими нотаріусами за 1869–1889 рр. вчинено 28 кріпосних справ по м. Миколаїв і 30 – по м. Олешки [20, арк. 1–58]. У 1871 р. старший нотаріус цього суду засвідчив 176 кріпосних актів, вчинених нотаріусами м. Миколаїв [11, арк. 1–92], у 1882 р. – 237 актів того ж міста [12, арк. 1–200], у 1896 р. – 42 акти по м. Херсон і Олешки [21, арк. 1–34], у 1913 р. – 108 актів, вчинених нотаріусами Дніпровського повіту Таврійської губернії [18, арк. 1–114]. Усього до 1913 р. до нотаріального архіву Херсонського окружного суду надійшло 11 153 актів, із них затверджено 8 753 акти [19, арк. 85].

Якщо старший нотаріус перевіряв і засвідчував наприкінці кожного року книги молодших нотаріусів, то книги самого старшого нотаріуса проходили ревізію в контрольній палаті судового округу [21, арк. 33 зв.]. Зокрема, старші нотаріуси Півдня України проходили ревізію книг в Одеській контрольній палаті, яку очолював статський радник Л. Рутковський [31, с. 137]. Після перевірки і засвідчення книги поверталися в нотаріальний архів.

До обов'язків старшого нотаріуса входила також перевірка обмеження права власності на нерухоме майно. Прикладом цього є справа купівлі-продажу будинку міщанина м. Олешки О. Стриженєва. Підставою права власності у нього була купча, затверджена 27 лютого 1907 р. Але на будинок було накладено обмеження права власності міським суддею від 2 квітня 1908 р. за несплату Херсонському міському громадському банку за векселем 100 руб. Заборону було знято старшим нотаріусом Херсонського окружного суду 4 вересня 1910 р. лише після уплати банку зазначеної суми [20, арк. 53–54].

Крім нерухомого майна, старший нотаріус засвідчував також продаж рухомого майна. Наприклад, міщанин м. Олешки В. Китаєв у 1869 р. засвідчував у старшого нотаріуса Херсонського окружного суду акт купівлі-продажу морехідного судна «Святий Михаїл» [20, арк. 1].

Якщо нотаріус звільнявся з посади, то старший нотаріус був зобов'язаний вилучити всі його індивідуальні атрибути – печатки, реєстри, книги [27, с. 33; 35, с. 79–80]. Після смерті нотаріуса всі його справи, у тому числі незакінчені, передавалися до нотаріального архіву. Наприклад, у березні 1914 р. селяни с. Привольне Херсонського повіту М. Марієнкова і Д. Рязанцев звернулися до старшого нотаріуса Херсонського окружного суду О. Моторнова з проханням передати документи для завершення угоди з купівлі-продажу землі миколаївському нотаріусу В. Мілеанту після смерті нотаріуса Е. Будковського, який не встиг завершити цю угоду [19, арк. 324].

Згідно з рішенням Державної Ради від 6 листопада 1890 р. старшим нотаріусам було дозволено мати по одному помічнику, які заміняли їх з правом виконання обов'язків останніх у разі хвороби або від'їзду. У 1914 р. було дозволено мати двох помічників [33, с. 241–242]. Були винятки, коли через великий обсяг роботи дозволялося мати і трьох помічників. Зокрема, у 1915–1916 рр. старший нотаріус Катеринославського окружного суду П. Федоров мав трьох помічників – Ф. Ізмай-

лова, К. Видюка і М. Філонова [24, с. 191]. Помічники нотаріусів у службових правах, обов'язках, порядку призначення на посаду і звільнення з неї прирівнювалися до секретарів окружних судів [34, с. 32].

На помічників старших нотаріусів покладалася такі обов'язки: перевірка книг і реєстрів, які здавалися молодшими нотаріусами до нотаріального архіву; нагляд за утриманням в порядку справ і документів, які зберігалися в архіві; ведення кріпосних книг і реєстрів кріпосних справ; видача витягів, копій і довідок із кріпосних книг та реєстрів, посвідчень судів; доставка відомостей присутнім місцям і посадовим особам; засвідчення справжності підписів і печаток нотаріусів; нагляд за канцелярією нотаріального архіву. Отже, широта повноважень помічників дозволяла дещо розвантажити старших нотаріусів, чий повсякденні обов'язки зростали з ростом цивільного обігу.

Питання про тимчасове виконання обов'язків старшого нотаріуса у разі його хвороби або відпустки вирішував голова окружного суду. Він мав право покласти їх на секретаря або іншого чиновника суду [25, с. 71–72].

На відміну від молодших нотаріусів, які працювали у своїх приватних конторах, старший нотаріус знаходився на державній службі і отримував плату, встановлену окружним судом, тобто мав твердий оклад (ст. 43 Положення) [1, с. 24]. Так, за архівними відомостями, старший нотаріус Кишинівського окружного суду отримував 2 200 руб. на рік (згідно зі ст. 238 судових постанов): жалування – 1 200 руб., столових – 500 руб., квартирних – 500 руб. Його заробітна плата прирівнювалася до заробітної плати членів окружного суду та заступників прокурора. Зокрема, голова суду отримував 4 500 руб. на рік, його заступник – 3 500, секретар – 1 200; прокурор – 3 500, заступник прокурора – 2 000, судовий слідчий – 1 500, секретар – 1 000. Тобто можна сказати, що заробітна плата старшого нотаріуса була пристойною [13, арк. 21].

До штату нотаріального архіву, крім старшого нотаріуса та його помічників, входив допоміжний персонал – писарі, сторожі та інші службовці за потребою (зокрема розсильні та артільники). Наприклад, у 1898 р. в нотаріальному архіві Херсонського окружного суду на посаді писаря працювало чотири особи – О. Андрущенко з окладом 40 руб. на місяць, Т. Домбровський (40 руб.), С. Катрич (30 руб.), Д. Фельдман (25 руб.). Сторож Д. Сидорчук отримував 15 руб. на місяць [16, арк. 1–4].

Невелика заробітна плата допоміжного персоналу призводила до постійної плінності кадрів. Зокрема, за відомостями, складеними в 1913 р. канцелярією нотаріального архіву Херсонського окружного суду, встановлено, що в цьому році в архіві працювало 32 службовці з них: таких, що працювали менше 5 років, – 30 осіб (писарі і сторожі змінювалися майже кожні 3–4 місяці); від 5 до 10 років – 2; більше 10 років – 0. Усього разом на їх зарплатню було виділено 9 446 руб. 85 коп. і 1 354 руб. допомоги. Тобто в середньому ці службовці отримували 28 руб. на місяць або 337 руб. на рік. Витрати на канцелярські принади становили 1 691 руб. 56 коп. Усього за 1913 р. цей нотаріальний архів обійшовся уряду в 12 960 руб. 41 коп. [19, арк. 85–86].

За здійснення нотаріальних послуг стягувалися тарифи згідно з правилами Нотаріального тарифу 1867 р., які залежали від суми вчинення угоди або акту [26, с. 428–429]. На відміну від здійснення таких у молодшого нотаріуса, прибутку якого йшов йому безпосередньо, після отримання нотаріальної послуги у старшого нотаріуса клієнти сплачували визначену суму в касу окружного суду. Перш за все клієнт мав заплатити 40 коп. за гербовий папір, на якому укладався акт, далі сплачував суму за проведену нотаріальну операцію. Наприклад, херсонський міщанин Є. Сидоренко в 1871 р. за видачу посвідчення на майно заплатив в касу суду: за видачу виписки – 20 коп., за печатку – 10 коп.; за гербовий папір – 40 коп.; усього 70 коп. Видача копії документа або дублікат також обходилися в 70 коп. [14, арк. 15, 18]. Це були одні з найдешевших актів.

Крім цього, відповідно до здійсненої нотаріальної дії старші нотаріуси стягували актові і кріпосні податки, збір за місцем здійснення операції і за друк публікації в Сенатських оголошеннях [14, арк. 1]. Наприклад, за затвердження в 1871 р. заставної на будинок купчихи Є. Герасимової, виданої О. Кучинському (сума акта коштувала 4 тис. руб.), клієнту довелося заплатити 3 руб. актових податків, 20 коп. за видачу виписки, 10 коп. за печатку, 3 руб. за публікацію оголошення і 10 руб. за гербовий папір; усього – 16 руб. 30 коп. [14, арк. 5]. За затвердження купчої кріпості на будинок миколаївської міщанки Н. Медведєвої (сума акта сягала 550 руб.) було стягнуто: актових податків – 3 руб., кріпосних податків – 22 руб., за видачу виписки – 20 коп., за печатку – 10 коп., за оголошення – 3 руб.; за гербовий папір – 2 руб.; усього – 28 руб. 30 коп. [14, арк. 7].

Ціна гербового паперу також залежала від суми угоди. Так, за видачу заставного свідоцтва купець м. Олешки Ф. Шполянський в 1871 р. заплатив 1 руб. за гербовий папір і 3 руб. за публікацію про угоду в Сенатських оголошеннях [14, арк. 4]. Якщо сума акта складала, наприклад, 1 500 руб., то за гербовий папір треба було заплатити 3 руб. 50 коп., актових податків – 3 руб., кріпосних податків – 60 руб., за видачу виписки – 20 коп., за печатку – 10 коп., за оголошення – 3 руб.; усього – 69 руб. 80 коп. [14, арк. 8].

Найбільші тарифи рахувалися за вчинення нотаріальних операцій на нерухоме майно, яке завжди коштувало дорого, але ціни на нього були різні. Наприклад, в 1911 р. Єврейський молитовний дім у м. Херсон придбав будинок у Д. Короба за 1 тис. руб., а херсонський міщанин М. Сирочинський придбав будинок у Л. Лобік за 48,5 тис. руб. За це їм довелося заплатити в касу суду 56 руб. 60 коп. і 856 руб. 80 коп. відповідно [17, арк. 2, 5].

Від уплати гербового збору звільнялися всі благодійні і богоугодні установи, і, крім того, всі дарчі акти на користь держави, благодійних закладів і церкви [25, с. 103]. Крім них, існували й окремі групи громадян-пільговиків, як-то військові, судді, самі ж нотаріуси, які також звільнялися від сплати цього збору. Прикладом є справа старшого нотаріуса Херсонського окружного суду, який у 1871 р. видав дублікат роздільного акта спадкоємцям майора М. Чернопольського на маєток у Херсонському повіті. За оголошення про зняття заборони з майна поручика А. Чернопольського суд стягнув лише 3 руб. без оплати гербового збору [14, арк. 19, 22].

Попри нібито правильно організовану роботу нотаріальних архівів на чолі зі старшими нотаріусами, все частіше лунали скарги клієнтів на їх роботу. Як зазначав нотаріус Я. Гурлянд, найбільше було чутно скарг на дуже сповільнену діяльність нотаріусів, довгий час перевірки справ на обмеження права власності на майно та зняття його заборони у разі прийняття позитивного рішення суду. Траплялися випадки, коли клієнти намагалися засвідчити у старших нотаріусів право на майно упродовж 2–3 років і в результаті несли великі матеріальні збитки. До того ж старші нотаріуси, намагаючись точно і буквально виконати правила Положення про нотаріальну частину, часто своєрідно, кожний на власний розсуд тлумачили відповідні його постанови. Діяльність нотаріального архіву одного округу часто була відмінною від діяльності іншого [10, с. 47; 36, с. 1115].

Значним недоліком нотаріальної реформи було те, що посади старших нотаріусів та їх помічників займали переважно особи і чини суддівського відомства, які не були підготовлені до служби в нотаріаті. На Півдні України жодної посади старшого нотаріуса або його помічника не зайняла особа, яка мала досвід і практику в нотаріальній галузі, тобто працювала до того молодшим нотаріусом. Це означало, що право остаточного засвідчення важливих для людини актів з відчуження і закріплення нерухомого майна було віддано особам, які майже не розбиралися у проведенні нотаріальних операцій. До того ж дозволити приймати іспити на зайняття посади молодшого нотаріуса чинами без досвіду нотаріальної практики, на погляд сучасників, було непродуманим рішенням уряду.

Від бажаного зайняти посаду старшого нотаріуса складання іспитів на знання нотаріальної частини не вимагалось, а вважалось достатнім, щоб кандидат до того працював заступником прокурора, судовим слідчим, міським суддею, секретарем суду тощо. Зрозуміло, що кожен з кандидатів закінчив університет і отримав вищу юридичну освіту, але не мав практики в нотаріальній справі, тому він починав працювати без відповідної підготовки. Не вникаючи зазвичай у зміст справи, старші нотаріуси перебували на цій посаді рівно стільки, скільки їм було потрібно часу для підвищення по службовій драбині [36, с. 1113–1114].

Як писав нотаріус О. Боборикін, «на практиці сталося так, що за п'ятдесят років існування нотаріату була знищена вся єдність системи нотаріальної реформи 1866 р., при цьому архіви зі старшим нотаріусом на чолі перетворились у кріпосні відділення окружного суду». Внесений в законодавчі установи проект заснування вотчинних установ, які мали замінити нотаріальні архіви, залишився до 1917 р. неузгодженим з Нотаріальним положенням. О. Боборикін з цього приводу відмічав, що, залишаючи без будь-яких змін існуючу організацію нотаріусів і тимчасовий тариф, який жодного разу не переглядався упродовж 50 років, Статут вотчинних установ міг створити такий порядок, що із затвердженням посади зберігача вотчинних книг, до якого мало перейти здійснення всіх вотчинних актів і угод, цей статут на долю нотаріусів залишив би тільки явку, засвідчення і протести векселів, тобто ті акти, які за діючим тарифом не змогли б оплатити їх професійної праці. Далі нотаріус зазначав, що в результаті цього може статися, що посада зберігача вотчинних книг стане посадою особливо привілейованого нотаріуса,

який, перебуваючи на державній службі, отримуючи зарплату, маючи казенне приміщення і штат службовців, буде у той же час отримувати за здійснення вотчинних актів окрему винагороду за тарифом як нотаріус і, таким чином, об'єднає у своїх руках всю діяльність інших нотаріусів, які залишаться без роботи. У результаті посади нотаріусів посядуть особи, які не мають професійного досвіду нотаріальної практики [9, с. 3–4].

Ця думка була підтримана сенатором О. Гасманом, який склав проєкт нотаріальної реформи у 1899 р., що був розглянутий і затверджений особливою нарадою при Міністерстві юстиції 14 травня 1904 р., але подальшого руху не отримав. Із всієї кількості запропонованих О. Гасманом перетворень було прийнято всього два закони, які стосувалися нотаріальних архівів. Один з них був прийнятий 24 травня 1911 р. про скасування кріпосних книг в нотаріальних архівах і про розширення компетенції помічників старших нотаріусів із затвердження кріпосних актів і видачі виписок. Другий закон був прийнятий раніше 10 червня 1910 р. і стосувався пересилання виписок затверджених нотаріальних актів поштою. По суті, ці два закони стосувалися лише вдосконалення діловодства в нотаріальних архівах і жодним чином не змінювали всього нотаріального положення і тарифу, який існував незмінним більше

п'ятидесяти років [9, с. 4–9]. Як зазначав нотаріус М. Усинський, «у результаті, нотаріальні архіви зі старшими нотаріусами набули характеру відсталих не тільки в судовому середовищі, а навіть з іншими урядовими установами, які зберегли старий лад» [36, с. 1113–1114].

Висновки. Отже, нотаріальні архіви стали особливими відділеннями окружного суду, а посада старшого нотаріуса – організаційною одиницею, яка забезпечувала оперативну роботу у закріпленому окрузі і одночасно була базовою одиницею в організаційній, структурній побудові нотаріату в Російській імперії. Штати нотаріальних архівів на Півдні України були приведені у відповідність з визначеним розкладом Положення про нотаріальну частину 1866 р. Положення чітко визначало питання організації, збереження і архівування нотаріальної документації, встановлювало права, обов'язки, відповідальність осіб за формування і ведення архіву. Обов'язкова участь старших нотаріусів у вчиненні кріпосних актів, пов'язаних з переходом прав власності на нерухоме майно, робила їх важливою ланкою механізму цивільного обігу і реєстрації угод, а також розвитку інституту нотаріату загалом. Але недоліки в організації роботи нотаріальних архівів і підборі кадрового складу створювали великі незручності та проблеми для клієнтів і всієї держави.

Список літератури:

1. Абоимов Д.В. Настольная книга для нотариусов. Составил Д. Абоимов. Самара : Паровая типография Н.А. Жданова, 1896. 304 с. ; VIII с. прилож.
2. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета / Под ред. Г. Д. Рогдакова. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1910. 355 с.
3. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1912. 146 с.; 22 с.; 113 с.; 49 с.
4. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1913 год. Издание Таврического Губернского Правления. Симферополь : Таврическая губернская тип-фия, 1913. 297 с.; 93 с.
5. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год. Одесса : Тип-фия штаба Одесского военного округа, 1894. 588 с.; LXXXX с. прилож. 278
6. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1898 год. Одесса : Тип-фия штаба округа, 1897. 338 с.; 323 с.
7. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1902 год. Одесса : Издание «Ведомостей Одесского Градоначальства», 1902. 438 с.
8. Афанасьева Е.А. Нотариат Российской империи периода модернизации страны (конец XIX – начало XX века): историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина. Москва, 2014. 223 с.
9. Боборыкин А. Опыт реформы нотариата как сословия. (Нотариальные Советы и новая такса вознаграждения). Киев : Книгоиздательство И.И. Самоненко, 1917. 71 с.
10. Гурлянд Я. Юридический разбор нотариальных вопросов и разные заметки из практики Якова Гурлянда, харьковского нотариуса. Харьков : Типо-Литография А.П. Вейцель, 1875. 248 с.
11. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 378. Оп. 1. Спр. 2. 92 арк.
12. ДАМО. Ф. 378. Оп. 1. Спр. 22. 200 арк.
13. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 140. Спр. 134. 44 арк.

14. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 79. Оп. 1. Спр. 6. 23 арк.
15. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 171. 98 арк.
16. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 193. 24 арк.
17. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 203. 285 арк.
18. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 378. 114 арк.
19. ДАХО. Ф. 79. Оп 1. Спр. 380. 441 арк.
20. ДАХО. Ф. 80. Оп 1. Спр. 1. 58 арк.
21. ДАХО. Ф. 80. Оп 1. Спр. 10. 34 арк.
22. Екатеринославская губерния. Выпуск второй. Памятная книжка и Адрес–календарь на 1901 г. Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета, под ред. секретаря Комитета Я. Г. Гололобова. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1900. 326 с.; 32 с.; 74 с.
23. Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и Адрес–календарь на 1900 г. Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета, под ред. секретаря Комитета Я. Г. Гололобова. Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1899. 242 с.
24. Екатеринославский адрес–календарь. 1915 год. Издание губернской типографии. Екатеринослав : Губернская тип-фия, 1915. 541 с.; 51 с.
25. Заломов В. А. Правовое регулирование создания и развития нотариата в Российской империи (1866–1917) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2012. 169 с.
26. Знание мирового судопроизводства и нотариальной части. Настольный руководитель для мировых судей, нотариусов, надсмотрщиков крепостных дел, адвокатов и других лиц, желающих успешно и безошибочно вести свои дела без чужой помощи. Составил И. Зенович. Санкт-Петербург : Тип-фия В.С. Балашева, 1873. 482 с.
27. Мхитарян Л. Ю. Влияние судебной реформы 1864 года на становление органов нотариата в Пермской губернии. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2012. Вып. 2 (16). С. 30–40.
28. Нелін О. І. Становлення і розвиток контролю і нагляду у сфері нотаріату України і Росії у дореволюційний період: історико-правовий аналіз. *Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис*. 2014. № 11. С. 4–9.
29. Памятная книжка (Адрес–Календарь) Херсонской губернии на 1912 год. Издана Херсонским Губернским Правлением. Херсон : Тип-фия Херсонского Губернского Правления, 1912. 220 с.; 52 с.
30. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. Составлена Екатеринославским Губернским Статистическим Комитетом. Екатеринослав : В тип-фии Губернского Правления, 1875. 165 с.; 88 с.
31. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. Составлена Херсонским Губернским Правлением. Под редакцией Советника Губ. Прав. А. А. Золотарева. Первая часть. Херсон : Тип-фия Херсонского Губернского Правления, 1911. 220 с.
32. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. Издание Херсонского Губернского Статистического Комитета. Херсон : Губернская Тип-фия, 1913. 478 с.; 55 с.
33. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. Издание Херсонского Губернского Статистического Комитета. Херсон : Губернская Тип-фия, 1914. 448 с.; 31 с.
34. Рукавицын И.А. Нотариат конца XIX – начала XX века. Киев : Книга-плюс, 2013. 136 с.
35. Степанов А.В. Нотариальный архив: сравнительно-правовой анализ законодательства Российской империи второй половины XIX в. и Российской Федерации настоящего времени. *Право*. 2013. № 1. С. 78–82.
36. Усинский Н.К. К пятидесятилетию нотариального положения. *Вестник права*. 1915. № 40. С. 1112–1115.

Shevchenko N.V. FORMATION OF NOTARIAL ARCHIVES AND RESPONSIBILITIES OF SENIOR NOTARIES IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Significant interest in the institution of notaries grew in the second half of the nineteenth century, after the adoption of the Regulations on the Notary Part on April 14, 1866. There were the next most important and debatable issues: who can perform notarial functions, in what terms such activity should be conducted and what requirements are put forward to the documentation. Issues of notarial record keeping, collection and preservation of documentation have always been relevant and controversial in the history of the development of the notary of the Russian Empire.

The purpose of the article is to analyze the peculiarities of the formation of notarial archives in the South of Ukraine in the second half of the XIX and early XX centuries and to determine the role of senior

notaries in performing notarial functions, as well as the correctness of record keeping and preservation of the documents.

The issue of formation of notarial archives was one of the primary and logical, because a large number of serfdom acts and documents on property transactions with real estate should be kept somewhere. It was later established that the notarial archive should be managed by senior notaries. Such archives were to be established at each district court for the storage of serfdom, prohibitive and permissive books, as well as registers, acts, documents, seals of notaries and their deputies.

The introduction of the position of senior notary required the determination of his legal status: only persons with higher legal education were appointed as senior notaries; they had a special status in society, received salaries, were released from bail and had their own seals; together with the representative of the district court and the prosecutor they participated in taking exams for candidates for notaries.

The activities of notarial archives and the role of senior notaries were one of the most clearly defined. Notarial archives became special branches of the district court, and the position of senior notary became a staff unit. The staffs of notarial archives in the South of Ukraine were brought in line with the schedule of the Regulations on the Notary Part of 1866. The regulation clearly defined the issues of organization, preservation and archiving of notarial documentation, established the rights, duties, responsibilities of persons for the formation and maintenance of the archive. The obligatory participation of senior notaries in the conclusion of serfdom acts related to the transfer of ownership of real estate, made them an important part of the mechanism of civil circulation and registration of agreements, as well as the development of the institution of notaries in general.

Key words: *notary, senior notary, notarial archives, regulations, notarial institutions.*